

MIROSLAW RUCKI,
Uniwersytet Technologiczno-Humanistyczny Radom
KAROL SZYMAŃSKI
Chrześcijańska Akademia Teologiczna

Monotrynitarne powitanie w Apokalipsie

Wprowadzenie

Apokalipsa św. Jana jest jedną z najtrudniejszych ksiąg Nowego Testamentu. Zawiera szereg obrazów trudnych do jednoznacznego zinterpretowania – a może nawet niemożliwych do zinterpretowania jednoznacznego ze względu na zamierzoną wieloznaczność symboliki i nawet użytych wyrazów. Wszyscy komentatorzy, od starożytnych aż po czasy współczesne, podkreślają, że odszyfrowanie języka symbolicznego jest warunkiem koniecznym do zrozumienia przesłania tej księgi¹.

Apokalipsa z definicji jest „objawieniem Jezusa Chrystusa”, „świadcstwem Jezusa Chrystusa” oraz „Słowem Bożym” (Ap 1,1-20). Bóg sam w sobie jest tajemnicą nieprzeniknioną. Wszystko, co człowiek wie na Jego temat, zostało mu objawione, odsłonięte, ukazane (hebr. הִלְגָּה)². Tylko Bóg z własnej inicjatywy może umożliwić człowiekowi poznanie Siebie – tak samo, jak może ukryć swoje oblicze, jak to ujmuje Psalmista: „Z łaski Twojej, Panie, uczyniłeś mnie niezdobytą górą, a gdy ukryłeś swe oblicze, ogarnęła mnie trwoga” (Ps 30,8). Święty Paweł modlił się za Efezjan, by Bóg dał im Ducha mądrości i objawienia umożliwiającego poznanie Boga (Ef 1,17-18). Bez tego Ducha, którego Bóg nam daje, poznanie Boga jest niemożliwe. Z drugiej strony, sam Duch jest nazwany Duchem objawienia, odsłonięcia tajemnicy ($\alpha\pi\kappa\alpha\lambda\upsilon\psi\epsilon\omega\varsigma$). Na przestrzeni wieków Bóg stopniowo sam odsłaniał tę tajemnicę: „Rzeczy ukryte należą do Pana, Boga naszego, a rzeczy objawione³ – do nas i do naszych synów na wieki” (Pwt 29,28). W 1 Księdze Samuela 2,27 Bóg mówi, że

¹ D. KOTECKI, *Kościół w świetle Apokalipsy św. Jana*, Częstochowa 2008, s. 16.

² P. BRIKS, *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 2000³, s. 76.

³ Występujące tutaj hebrajskie słowo הִלְגָּה zostało przetłumaczone w *Septuagincie* jako $\phi\alpha\nu\epsilon\rho\acute{\alpha}$ „czynić jawnym, objawiać”. W innych miejscach ten sam wyraz hebrajski oddawany jest jako $\alpha\pi\kappa\alpha\lambda\upsilon\pi\tau\omega$, np. 1 Sm 2,27, tak samo, jak aramejski odpowiednik ܠܗܘܘܢ w księdze Daniela.

się „wyraźnie objawił” Izraelowi w Egipcie, używając w tekście hebrajskim podwojenia wyrazu „objawić” (נגלה הנהגה), które to podwojenie pojawia się również w greckim tekście *Septuaginty*: ἀποκαλυφθεις ἀπεκαλύφθην.

Zatem księga Apokalipsy nie jest jakimś osobnym lub wyjątkowym objawieniem, tylko jedną z wielu ksiąg umożliwiających poznanie Boga przez Jezusa Chrystusa dzięki Jego Duchowi. Pozdrowienie zawarte w początkowej części Księgi objawienia odsłania m.in. tajemnicę monotrynitarnego Boga darzącego Kościół swoją życziwością.

1. Adresat Objawienia i jego zadanie

W odróżnieniu od innych dzieł apokaliptycznych tamtego okresu, Objawienie św. Jana jest zapisane w formie konkretnego listu do konkretnych osób (wspólnot); nie jest także dziełem anonimowym⁴. Naumowicz zaznacza, że „najwcześniejsza tradycja niemal jednomyślnie twierdzi, że *Apokalipsa* pochodzi z czasów apostołskich, a jej autorem jest Jan Ewangelista”⁵. Z tego powodu księga ta szybko rozpowszechniła się i była czytana we wspólnotach chrześcijańskich, i była od początku uważana za autentyczne dzieło św. Jana Apostoła; przekonanie takie wyrażają m.in. Justyn Męczennik, Ireneusz, Tertulian czy Orygenes⁶. Langkammer podkreśla, że „Listy do siedmiu Kościołów prezentują jednolitą ekspresję literacką ujętą w formę profetyczną”, a ich struktura składa się z trzech zasadniczych elementów: (1) nakaz napisania listów, (2) formuła legislacyjna przekazu „tak mówi Pan” oraz (3) formuła motywująca „kto ma uszy, niechaj słuca”⁷.

W zamyśle Autora Objawienie nie było przeznaczone dla przypadkowych odbiorców. Z drugiej strony, pomimo wieloznaczności symboliki, nie jest księgą zupełnie niemożliwą do zrozumienia, „zapieczętowaną” (Ap 22,10)⁸, gdyż sugeruje konieczność czytania, słuchania i przestrzegania tego, co zostało w niej spisane. Jej adresatami są słudzy Jezusa (δούλοις αὐτοῦ). Bezpośrednio konstrukcja zdania Ap 1,3 sugeruje odczytywanie księgi na zgromadzeniu wobec dużej grupy słuchających wyznawców Chrystusa: szczęśliwym jest nazwany ten, który to czyta na

Zasadniczo jego znaczenie jest związane z odsłanianiem, jak to ma miejsce wielokrotnie w Kpł 18,6-19, gdzie jest mowa o „odsłanianiu nagości”

⁴ J.J. COLLINS, *The Apocalyptic Imagination: An Introduction to Jewish Apocalyptic Literature*, Grand Rapids 2016³, s. 339.

⁵ J. NAUMOWICZ, *Pierwsze interpretacje Apokalipsy*, w: D. BUDZANOWSKA, W. LINKE (red.), *Pierwsze lacińskie komentarze do Apokalipsy: Hipolit, Wiktoryn, Hieronim, Tykoniusz*, Warszawa 2011, s. 7-49.

⁶ K. HARRIS, *Nelson's Foundational Bible Dictionary with the New King James Version Bible*, Nashville 2004, s. 604.

⁷ H. LANGKAMMER, *Apokalipsa św. Jana. Realia archeologiczno-historyczne w wizjach i symbolice*, Wrocław 2010, s. 7-8.

⁸ Zapieczętowaniu podlegało tylko to, co Jan usłyszał od „siedmiu grzmotów” (Ap 10,4).

głos wobec wszystkich, a także słuchający. Nie jest to jednak „jedyne poprawne” znaczenie wersetu 1,3; idea czytania zawiera w sobie też rozumienie, interpretację, poprawne odczytanie. Słowo ἀναγινώσκω oznacza bowiem także „wiedzieć coś na pewno”, a nawet „rozpoznawać” (choć w tekstach biblijnych występuje wyłącznie w znaczeniu „czytać”).

Szczęśliwi są także ci, którzy będą tego słuchać. Nieco dalej św. Jan powtarza wielokrotnie, że każdy, kto ma uszy, powinien tego słuchać (ἀκούω – Ap 2,7.11.17.29; 3,6.13.22; 13,9), co może oznaczać nie tylko słyszenie, ale też wsłuchiwanie się i nawet posłuszeństwo⁹.

I w końcu szczęśliwi są ci, którzy po odczytaniu i wysłuchaniu tego przesłania nie utracą go. Znaczenie bowiem wyrazu τηρέω jest bardzo szerokie i obejmuje takie pojęcia jak „pilnować, ochraniać, dozorować, zachowywać, przestrzegać czegoś, dochowrywać” itp. W Ap 22,9 anioł nazywa prorokami tych, którzy strzegą słów księgi, a siebie nazywa ich współsługą. Kościół, do którego skierowane jest słowo Objawienia, powinien zrobić wszystko, by nie utracić błogosławieństwa zawartego w tej księdze.

Niewątpliwie, Objawienie św. Jana jest elementem nurtu apokaliptycznego zapoczątkowanego w judaizmie III w. przed Chr. Za jedno z najstarszych dzieł o charakterze apokaliptycznym uważa się rozdziały 1–36 pierwszej księgi Henocha, a w czasach powstania chrześcijańskiej księgi Objawienia były spisywane podobne księgi w środowisku żydowskim, np. *Apokalipsa Abrahama* (70–150 po Chr.), *4 Ezdrasza* (90–100 po Chr.)¹⁰. Nawet sam wyraz ἀποκάλυψις nie funkcjonował w grece klasycznej i pojawia się w dokumentach dopiero w II w. po Chr.¹¹, zapewne pod wpływem tłumaczenia *Septuaginty*. Rozkwit apokaliptyki jako gatunku literackiego w judaizmie przypada na okres między 170 r. przed Chr. a 135 po Chr., czyli między powstaniem machabejskim a powstaniem Bar Kochby¹².

Liczne nawiązania do judaizmu świadczą, że Autor księgi Objawienia był z pochodzenia Żydem; są nawet przypuszczenia, że pierwotnym językiem Apokalipsy był grecki lub hebrajski¹³. Niektórzy badacze idą jeszcze dalej wysuwając i broniąc hipotezy, że jest to dokument żydowski, a nie chrześcijański¹⁴. Natomiast fakt istnienia

⁹ R. POPOWSKI, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1995, s. 19.

¹⁰ D.E. AUNE, *Jesus, Gospel Tradition and Paul in the Context of Jewish and Greco-Roman Antiquity*, t. 2, Tübingen 2013, s. 77.

¹¹ A. MOMIGLIANO, *Essays on Ancient and Modern Judaism*, Chicago – London 1994, s. 88.

¹² J. KLINKOWSKI, *Tło narodzin apokaliptyki*, w: *Pismo święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych: Apokalipsa*, tłum. H. Langkammer, Lublin 2010, s. 7–37.

¹³ W. LINKE, *Księga Ezechiela w Apokalipsie według św. Jana*, „Collectanea Theologica” (2007), nr 4 (77), s. 79–101.

¹⁴ J.W. MARSHALL, *Parables of War: Reading John's Jewish Apocalypse*, Waterloo 2002, s. 2–3. Autor broni swojej tezy na podstawie następujących istotnych jej elementów: wypowiedzi przeciwko „Synagodze szatana” (Ap 2,9 i 3,9), nazwanie osób wypełniających przykazania Boga (Ap 12,17 i 14,12), liczba 144 tysiący osób z pokoleń Izraela (Ap 7,4nn i 14,1nn) oraz wizja sądu nad Świętym Miastem i zburzenie Wielkiego Miasta (Ap 11,1–14).

dużych grup diaspory żydowskiej na całym obszarze, gdzie znajdowało się Siedem Kościołów (Ap 1,11)¹⁵ uprawnia Autora do oczekiwania, że czytelnik i słuchacz te symbole Starego Testamentu i aluzje do judaizmu zrozumie.

Połączenie słów „czytać” i „słuchać” w kontekście judaistycznym ma bardzo ciekawą konotację. Mianowicie już od czasów wygnania babilońskiego żydzi trzy razy dziennie recytowali fragment Pwt 6,4-9 *Szema Israel*. Recytacja ta pełniła również funkcję wyznania wiary, szczególnie w sytuacji śmierci męczeńskiej za odmowę odstępstwa od wiary praojców. Ciekawe, że po hebrajsku odczytywanie tego fragmentu nosi nazwę *Kriat Szma*, dosł. „czytanie słuchaj”. Niewykluczone, że Autor Apokalipsy w tym miejscu nawiązuje również do *Kriat Szma*, które przynosi błogosławieństwo i wymaga wierności aż do śmierci.

Podobnie wyraz „strzec” jest bardzo nośny w judaizmie. W Starym Testamencie *שָׁמַר* pojawia się 469 razy¹⁶, z tego 8 razy jako rozkaz „będziecie przestrzegać” *תִּשְׁמְרוּ*, przy czym Prawodawca grozi konkretnymi karami za nieprzestrzeganie (*תִּשְׁמְרוּ וְלֹא*) „poleceń i praw, które wam dałem” (np. 1Krl 9,6-7). Tutaj pojawia się zapowiedź zburzenia Świątyni Jerozolimskiej: „wytępię Izraela z powierzchni ziemi, którą im dałem, a świątynię, którą poświęciłem memu Imieniu, odtrączę od mego oblicza. Izrael zaś będzie przedmiotem przypowieści i pośmiewiska u wszystkich narodów, a świątynia ta będzie zrujnowana” – rzeczy i wydarzenia obserwowane przez czytelników Apokalipsy.

Zatem „słudzy Jezusa” mają czytać, słuchać i przestrzegać tego, co jest zapisane w Księdze Objawienia, i uważać, by nie utracić istoty tego przesłania.

2. Życzliwe pozdrowienie

2.1. Łaska i pokój

Celem księgi Objawienia nie jest straszenie Kościoła ani zapowiadanie kar. Raczej możemy mówić w kategoriach przypomnienia lub napomnienia, braterskiego (ze strony Jana) lub ojcowskiego (ze strony Boga).

Na powitanie swoich czytelników i słuchaczy Jan stosuje często używaną formułę „łaska wam i pokój” (Ap 1,4). Greckie wyrazy *χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη* zostały przetłumaczone na aramejski w *Peszytzie* jako *ܠܚܘܒܐ ܕܘܚܪܐܘܬܐ* co sugeruje dobro, łaskawość i życzliwość przynoszące odbiorcy korzyści¹⁷. Eksponuje to ważne aspekty wieloznacznego greckiego wyrazu *χάρις*, wskazując szczególnie na łaskawość, przychylność, życzliwą opiekę i pomoc piszącego dla adresatów

¹⁵ J. BACON, *Illustrated Atlas of Jewish Civilization*, London 2004.

¹⁶ *Konkordanz zum Hebräischen Alten Testament*, Stuttgart 1993¹.

A Compendious Syriac Dictionary, red. J. Payne-Smith, Winona Lake 1998, s. 171.

tego pozdrowienia. Pozdrowienie wyraźnie mówi o Tym, od którego „wszyscy otrzymaliśmy” dobrodziejstwo za dobrodziejstwem, jak to ujął Jan w Ewangelii 1,16 (χάρις ἀντὶ χάριτος).

Życzenie pokoju jest zwyczajowym powitaniem na Wschodzie, jednak życzenie takie płynące z ust Boga nabiera mocy błogosławieństwa. Tzw. „błogosławieństwo Aaronowe” (Lb 6,23-26) kończy się słowami: „niech [Bóg] cię obdarzy pokojem” Łaska i pokój w kontekście błogosławieństwa Aaronowego otwierają jeszcze jeden ciekawy wątek, powiązany z pojęciem מִשְׁרָט „strzec” Pojawia się tutaj życzenie, by Bóg strzegł Izraela (Lb 6,24). Bóg jest tym, który błogosławi i strzeże (chroni) – szczególnie tych, którzy strzegą (przestrzegają) Jego przykazań. Wyraz temu daje nawet jedna z popularnych pieśni szabasowych *Ki eszmera szabat*, w której się śpiewa: „Jeśli będę przestrzegał (מִשְׁרָטָא) szabat, Bóg będzie chronił (מִשְׁרָטָא) mnie”¹⁸.

Podobne pozdrowienie „łaska i pokój” pojawia się wielokrotnie w innych listach apostoelskich, np. 1 P 1,2, 2 P 1,2, Flm 1,3, Tt 1,4. Czasami, np. w 2 J 1,3 oraz 2 Tm 1,2, autor listu wspomina jeszcze miłosierdzie: χάρις ἔλεος εἰρήνη. Wyjątkowość pozdrowienia rozpoczynającego Apokalipsę zdaje się polegać na tym, że to nie Jan wypowiada słowa pozdrowienia. Jan jakby przekazuje słowa pochodzące od monotrynitarnego Boga, którego poszczególnym osobom udziela wiele uwagi.

Na przykład św. Paweł w 1 Tes 1,1 po zdefiniowaniu autorów i adresatów pozdrowia czytelników słowami: „Łaska wam i pokój!”, po czym przechodzi do treści listu. Święty Piotr rozwija tę myśl w słowach: „Łaska wam i pokój niech będą udzielone obficie przez poznanie Boga i Jezusa, Pana naszego!” (2 P 1,2) lub w skrócie „Łaska wam i pokój niech będą udzielone obficie” (1 P 1,2). Zdaje się, że w podobny sposób brzmią pozdrowienia św. Pawła jako życzenia, by Bóg udzielił czytającym łaski i pokoju, np.: „Łaska wam i pokój od Boga Ojca naszego i od Pana Jezusa Chrystusa!” (Ef 1,2). Po takim pozdrowieniu zazwyczaj następuje treść listu.

Tymczasem pozdrowienie umieszczone w Objawieniu św. Jana, oprócz bardzo rozbudowanej części opisowej i doksolologicznej, przed rozpoczęciem treści przesłania zawiera również bezpośrednio zacytowane słowa samego Boga. Padają one zanim Jan zdążył cokolwiek usłyszeć, zobaczyć lub zapisać. Padają jako element pozdrowienia i identyfikacji Boga, od którego to pozdrowienie pochodzi: „Jam jest Alfa i Omega, mówi Pan Bóg, Który jest, Który był i Który przychodzi, Wszechmogący” (Ap 1,8).

Taka konstrukcja uprawnia do rozumienia, że Jan pisząc „do siedmiu Kościołów, które są w Azji”, przekazuje im pozdrowienia od samego Boga, który zawsze był i zawsze będzie, który jest wszechmogący – i który jest zyczliwy dla Kościoła, obdarzając go łaską i dobrodziejstwami, pokojem i błogosławieństwem, chroniąc i opiekując się nim.

¹⁸ Zob. np. modlitewnik hebrajski *Sidur szaarej tfila*, Jeruzalem – Moskwa 1993, s. 703.

2.2. Ojciec, Syn i Duch Święty

Zawarty w pozdrowieniu opis Boga, jak się zdaje, ma charakter monotrynitarny, lub przynajmniej nawiązuje do trzech Osób Boskich połączonych w niepowtarzalną i niepojętą jedność. Kotecki uważa, że znaczenie trynitarne jest najlepszym wytłumaczeniem znaczenia całego pozdrowienia wstępnego Apokalipsy¹⁹. Tekst bowiem wygląda następująco²⁰:

Jan siedmiu zborom w Azji. Łaska wam i pokój od:

Tego, który jest i był, i ma przyjść;

[Bóg Ojciec]

I od siedmiu duchów, które są przed Jego tronem;

[Duch Święty]

I od Jezusa Chrystusa, który jest...

[Syn Boży]

Generalnie w myśleniu chrześcijańskim panuje obraz „przychodzącego” kojarzony z postacią Jezusa Chrystusa – podobnie jak w judaizmie Mesjasz Syn Dawida ma przyjść (hebr. מָשִׁיחַ oraz aram. מְשִׁיחָא – *Sanhedrin* 98b). Wprawdzie w większości tekstów biblijnych właśnie Jezus Chrystus jest ukazywany jako ten, który przychodzi, to jednak Bóg Ojciec jest przedstawiany jako osoba ponadczasowa, obejmująca przeszłość i przyszłość: „Tak mówi Pan, Król Izraela i Odkupiciel jego, Pan Zastępów: Ja jestem pierwszy i Ja ostatni; i nie ma poza Mną boga” (Iz 44,6). Późniejszy judaizm usiłując opisać ponadczasowość Boga ucieka się do takich sformułowań, jak: „On był wcześniej niż cokolwiek, co zostało stworzone; On jest pierwszy, a Jego pierwotność nie ma początku” (לְרֵאשִׁיתוֹ רֵאשִׁית וְאֵין) ²¹. Formułując „13 zasad wiary” Majmonides stwierdził, że Bóg był, jest i będzie (הָיָה הוּנָה הֵיטָב), najwyraźniej nawiązując do Imienia JHWH i zawartej w nim idei wiecznego istnienia Boga, podobnie jak objaśnia to Targum Pseudo-Jonatana do wersetu Pwt 32,39. Tekst hebrajski nie zawiera ani Imienia Boga, ani słowa „istnieć”: konstrukcja tłumaczona jako „Ja jestem” to אֲנִי אֲנִי אֲנִי. Tymczasem Targum objaśnia, że Bóg „objawia” (תִּגְלֵי) w tym miejscu: jestem, byłem i zawsze będę²².

Tę samą myśl powtarza na sposób grecki Ap 1,8: „Jam jest Alfa i Omega, mówi Pan Bóg, Który jest, Który był i Który przychodzi, Wszechmogący” Dodatkowo niezmiennosc Boga jest podkreślona tym, że w Ap 1,4 imię Boga jest w mianowniku sugerując „nieodmienność”²³.

¹⁹ D. KOTECKI, *Jezus a Bóg Izraela w Apokalipsie św. Jana*, Toruń 2013, s. 126.

²⁰ Badany tekst został przytoczony na podstawie wydania interlinearnego: M. WOJCIECHOWSKI, R. POPOWSKI, *Grecko-polski Nowy Testament*, Warszawa 2014.

²¹ *Sidur szaarej*, s. 105.

²² Tekst aramejski Targumu jest dostępny na stronie <http://call.cn.huc.edu> (15.08.2016).

²³ J. KACZMAREK, *Trynitologia Apokalipsy*, „Warszawskie studia teologiczne” (1999), nr 12, s. 71–84.

Takie rozumienie, niekoniecznie powiązane z fizycznym przychodzeniem, ale odnoszące się bardziej do nadchodzącego czasu, w którym Bóg stanie się znany, potwierdza też fakt zastosowania czasownika ἐρχομαι w takich właśnie znaczeniach w innych tekstach Nowego Testamentu. Na przykład w Liście do Rzymian 7,9 jest zwrot „nadeszło Przykazanie” (ἐλθούσης δὲ τῆς ἐντολῆς), oznaczający raczej „przykazania Boże stały się znane”, albo w 1 Tes 1,10 gniew Boży jest opisany jako „przychodzący” (ἐρχομένης). Zatem w Ap 1,8 słowo ἐρχόμενος mogło być użyte w tym znaczeniu, że jego istnienie stanie się znane i realnie zauważone w przyszłości, w nadchodzącym czasie.

Oprócz tego „przychodzenie” Boga pojawia się kilkakrotnie w księdze Izajasza. Na przykład Pan Bóg przychodzi na sąd (בְּמִשְׁפַּט יְהוָה) przeciwko starszym swojego ludu i jego książętom (3,14), Pan na szybkim obłoku przychodzi do Egiptu (19,1), panujący JHWH przychodzi w mocy (יְהוָה בְּחִזְקוֹ) (40,10), przychodzi również Imię Pana (30,27). Ponadto prorok Izajasz zapowiada nadejście Boga w celu dokonania sądu eschatologicznego: „Bo oto Pan przybywa (יְהוָה) w ogniu” (66,15). Również słowa Ozeasza 10,12 zdają się wskazywać na spodziewane przyjście Boga: „Nadszedł czas, by szukać Pana, aż przyjdzie” (עַד־יְבֹא אֶת־יְהוָה לְדַרוֹשׁ). Podobnie, jako o przychodzącym, mówi o Bogu Ojcu werseł Ap 4,8, nawiązujący do Iz 6,3. Są zatem solidne podstawy, by przyjąć, że ten, „który jest i był, i ma przyjść” to Bóg Ojciec²⁴.

Mniej oczywistym jest odczytanie „siedmiu duchów” jako opisu Ducha Świętego. Trudności wynikające z każdej możliwej interpretacji są tak wielkie, że problem „siedmiu duchów” nie znalazł jak dotąd gruntownego opracowania i teologicznego wyjaśnienia²⁵. Badania jednak wskazują, że, cytując Bartha, „nie można zaprzeczyć, iż kontekst, w jakim wprowadzone jest wyrażenie [siedem Duchów] w Ap 1,4 potwierdza opinię, że to jest prawdopodobnie szczególne określenie Samego Ducha Świętego”²⁶.

Symbol ten można odczytywać jako symbol Ducha Świętego, ponieważ np. Apokalipsa mówi o siedmiu Duchach i lampach (4,5) i siedmiu oczach (5,6); z kolei Za 4,6-10 łączy owe „lampy” i „oczy” znajdujące się na złotym świeczniku siedmioramiennym w Świątyni właśnie z Duchem Świętym. Lokalizacja „siedmiu Duchów” przed tronem Boga zdaje się wskazywać na kontekst Świątyni. Psalmista wyraźnie łączy rzeczywistość ziemskiej, materialnej Świątyni Jerozolimskiej z tronem Boga w niebie: „Pan w świątym swoim przybytku, Pan ma tron swój na niebiosach” (Ps 11,4 – dalej w tym wersecie również jest mowa o oczach). Połączenie tych dwóch rzeczywistości – Świątyni ziemskiej i niebiańskiej – przez kilkanaście wieków trwało

²⁴ Zob. np.: D. KOTECKI, *Jezus a Bóg Izraela*, s. 46–56.

²⁵ Zob. np.: I.W. SORKE, *The Identity and Function of the Seven Spirits in the Book of Revelation*, doktorat, Southwestern Baptist Theological Seminary, Fort Worth 2009, s. 1–16.

²⁶ *Tamże*, s. 132.

w umysłach żydów, o czym świadczy tekst Listu do Hebrajczyków cytujący księgę Wyjścia: „Uważaj, byś uczynił wszystko tak, jak widziałeś na górze!” (Wj 25,40; Hbr 8,5).

Jezus Chrystus jest wymieniony jako trzecia osoba Trójcy Świętej w tym pozdrowieniu, a opis Jego dzieła zajął Janowi kilka kolejnych wersetów.

2.3. Dzieło Jezusa Chrystusa

Tak samo, jak Świątynia Jerozolimska jest miejscem styku (połączenia) rzeczywistości duchowej i materialnej, Jezus Chrystus jest połączeniem natury ludzkiej i natury Boskiej. Dzisiaj w *Katechizmie Kościoła Katolickiego* możemy przeczytać definicję: „Jezus Chrystus jest prawdziwym Bogiem i prawdziwym człowiekiem”²⁷ Takie sformułowanie jest powtórzone czterokrotnie: dwa razy w artykule 464, raz w 467 (w cytacie z postanowienia soboru Chalcedońskiego), i raz w 469 z dodaniem słowa „niepodzielnie”. Pomimo nieporozumień, jakie miały miejsce i doprowadziły do podziałów, obecnie Kościoły Orientu i Zachodu doszły do przekonania, że właśnie w taki sposób należy rozumieć Jezusa Syna Bożego i Syna Człowieczego²⁷. Święty Jan natomiast nie tyle omawia naturę Jezusa Chrystusa, ile przypomina Kościołowi, co my wszyscy Chrystusowi zawdzięczamy.

...i od Jezusa Chrystusa, który jest:	[Syn Boży]
świadczeniem wiernym ²⁸ ,	[objawienie]
pierworodnym z umarłych,	[zmartwychwstanie]
władcą królów ziemi.	[władza]
Jemu, który nas:	[relacja do nas]
– miłuje (ἀγαπᾷντι)	[miłość]
– obmył ²⁹ nas z grzechów naszych we krwi swojej	[wolność]
– uczynił nas królestwem	[godność]
– i kapłanami Boga i Ojca swego	[dostęp do Boga]
jemu chwała i moc na wieki wieków. Amen.	

Jan podkreśla wyjątkowość Jezusa Chrystusa, który daje wiarygodne świadectwo o Bogu, swoim zmartwychwstaniem daje wierzącym nadzieję przyszłego

²⁷ M. RUCKI, M. ABDALLA, Z. JACYNA-ONYSZKIEWICZ, *Czy definicja natury Jezusa Chrystusa powinna prowadzić do podziału?*, artykuł po recenzji przyjęto do druku w czasopiśmie „Studia Oecumenica”

²⁸ Wyraz πιστός oznacza również „wiarygodny” – Jezus jest osobą w sposób wiarygodny świadcząca o Bogu, którego nikt z ludzi nie widział i widzieć nie może (por. J 1,18).

²⁹ Tłumacz ewidentnie widzi tutaj związek między „obmyciem krwią” grzeszników (1 Kor 6,11) a krwią oczyszczenia/uświęcenia, którą pokropiono ołtarz, całą świątynię i kapłanów Wj 29,20-21. Inne rozumienie tego wersetu: „przez swą krew uwolnił nas od naszych grzechów” (Biblia Tysiąclecia) nawiązuje do odkupienia (λυτρώω) niewolników grzechu ceną krwi Chrystusa 1 P 1,18-19.

życia, a Jego władza przewyższa władzę królów ziemi – On jest władcą nad nimi wszystkimi. Ta wyjątkowość jednak nie powinna budować dystansu i lęku, dlatego Jan mówi jednocześnie o wyjątkowej miłości Chrystusa, która prowadzi nas do wyzwolenia i podnosi naszą godność.

Grecki wyraz $\lambda\acute{o}\omega$ ma znaczenie „rozwiązywać, uwalniać” Wiedząc, że „każdy, kto popełnia grzech, jest niewolnikiem grzechu” (J 8,34), czytelnicy Apokalipsy rozumieją, że ktoś musiał wyzwolić ludzi od grzechów. Krew zatem występuje tutaj jako czynnik kruszący kajdany niewolnictwa, jako środek odkupienia, wykupu niewolników przez *goela* – odkupiciela. W myśl prawa Mojżeszowego *goel* to był najbliższy krewny, który miał wiele obowiązków względem swojej rodziny. Musiał on wykupić najbliższych krewnych z niewoli (Kpł 25,47-49), ożenić się z wdową po najbliższym krewnym (Rut 3,13), a także „odkupić” przelaną krew, zabijając mordercę (Rdz 9,5-6; Lb 35,19)³⁰. Na takie właśnie znaczenie wersetu wskazuje również tłumaczenie *Peszitty* zawierające wyraz פְּדוּתָם „wyzwolił”

Nawiązując do słów $\text{פְּדוּתָם מִמִּלְכּוּת}$ (Wj 19,5-6)³¹ św. Jan przypomina swoim adresatom o królewskiej godności i kapłańskim przywileju obcowania z Bogiem, przebywania w Jego obecności. Znaczenie tego zwrotu oddawanego zazwyczaj jako „królewskie kapłaństwo” nie jest jednoznaczne. Na przykład Targum Neofiti przekłada go na aramejski jako „królów i kapłanów” (מַלְכֵי וְכֹהֲנֵי), a Targum dodaje do „królów” wyrazy קַטְרֵי כְּלִילָא oznaczające ukoronowanie, koronę, a do „kapłanów” dodaje wyraz מְשַׁמְשֵׁין oznaczający posługiwanie. Komentarze Rasziego zdają się obalać tę ostatnią interpretację, gdyż Raszi uważa, że słowo „kapłani” w tym miejscu odnosi się do osób z królewskiego rodu w znaczeniu „ludzie szlachetnie urodzeni” Tę interpretację Raszi bazuje na wersecie 2Sam 8,18, gdzie słowo כְּהֹנָיִם odnosi się do potomków Dawida, którzy przecież nie sprawowali służby kapłańskiej. Żydowski tradycyjny komentarz Soncino rozumie „królestwo kapłańskie” jako królestwo, w którym wszyscy mieszkańcy są kapłanami żyjącymi ciągle służeniem Bogu i cieszący się z tego przywileju. Oczywiście, komentarz Soncino odnosi te słowa do Izraela, którego zadaniem jest zbliżenie wszystkich narodów do Boga³². Niezależnie od szczegółów, odcieni znaczeniowych i skojarzeń, myśl przewodnia tego wersetu wskazuje na wysoką godność i uprzywilejowaną pozycję człowieka względem Boga. Nazywając Boga Ojca św. Jan natychmiast dodał słowa „jemu chwała i moc na wieki wieków”

³⁰ M. Rucki, *Czy Pan Jezus zniósł prawo odwetu?* „Scriptura Sacra” (2013), nr 17, s. 47–58.

Wj 19,6 mówi: „Lecz wy będziecie Mi królestwem kapłanów i ludem świętym” używając zwrotu $\text{מִמִּלְכּוּת פְּדוּתָם}$ przetłumaczonego na grecki w *LXX* jako βασιλείων ιεράτευμα, powtarzanego również w Nowym Testamencie.

³² Komentarze Soncino i Rasziego zostały wydane w Jerozolimie w tłumaczeniu rosyjskim: Тора (Пятикнижие Моисеево) с классическим комментарием Сончино, перевод П. Гиль, З. Мешков, Иерусалим 1999.

Doksologia (oddanie chwały Bogu) na końcu wersetu 1,6 ma wybitnie żydowski charakter. Jedną z najstarszych modlitw judaizmu nazywana *Kadisz* i mająca uświęcać Imię Boga zawiera kilkakrotnie zwroty wychwalające i błogosławiące Boga (np. „Niech będzie Wielkie Imię błogosławione na wieki wieków”), po których następuje wezwanie: „I powiedzmy: Amen” To „Amen” jest odpowiedzią wierznych na wezwanie osoby recytującej; Żyd nigdy nie mówi sam do siebie „Amen” na zakończenie przemówienia. Oznaczałoby to, że św. Jan pisząc to pozdrowienie automatycznie dodał do Imienia Boga doksologię i zmusił słuchających do odpowiedzi „Amen” po odczytaniu tych słów. W ten sposób powrócił w przekazywanym pozdrowieniu do osoby Boga Ojca, od której zaczął, zamykając w ten sposób „trójkąt” monotrynitarny Osób Boskich.

3. Monotrynitarna tajemnica Boga

Judaizm rabiniczny usiłując negować objawioną przez Jezusa Chrystusa prawdę o trójjedności Boga podkreśla ważny punkt swojej wiary wyartykułowany w Pwt 6,4 „Słuchaj, Izraelu, Pan jest naszym Bogiem” Wyrażenie „Pan jest jeden (יהוה)” zostało wykorzystane przez Majmonidesa, który sformułował 13 zasad wiary judaistycznej: „Bóg jest jeden, i nie ma jedności podobnej do Jego jedności”³³. Jednak właśnie takie podejście świadczy o tym, że יהוה nie oznacza prostej pojedynczości. Gdyby bowiem chodziło o „pojedynczość” czy „zwykłą” jednoosobowość, to Majmonides nie musiałby definiować jedności Boga jako czegoś niepojętego i wyjątkowego. Można to łatwo prześledzić na przykładzie muzułmańskiego wyznania wiary, gdzie Allah po prostu jest rozumiany jako pojedynczy jednoosobowy, a dodawanie mu „współtowarzyszy” jest uważane za ciężki grzech karany śmiercią³⁴.

Tymczasem nawet użycie hebrajskiego wyrazu יהוה w judaizmie rabinicznym pokazuje, że nie oznacza on „pojedynczości” Codzienna modlitwa Izraela opracowana przez rabinów nawiązuje do jedności Boga mówiąc o jedności narodu żydowskiego: „O stróżu narodu jednego (*goj echad*)! Strzeż resztkę narodu jednego, niech nie ulegnie zagładzie lud jeden (*am echad*), który ogłasza jedność Twojego imienia

³³ *Sidur szaarej*, s. 105.

³⁴ Na przykład w wersecie 5:72 Koranu stwierdza się: „Nie uwierzyli ci, którzy powiedzieli: «Zaprawdę, Bóg – to Mesjasz, syn Marii!» (...) Oto, zaprawdę, kto dodaje Bogu współtowarzyszy, temu Allah zabronił wejścia do Ogrodu! Jego miejscem schronienia będzie ogień” Hadis nr 1732 ze zbioru najbardziej autentycznych wypowiedzi Mahometa mówi o dniu Zmartwychwstania, że chrześcijanie powiedzą: „Czciliśmy Jezusa, syna Bożego”, na co usłyszą: „Jesteście kłamcami, bo Bóg nigdy nie miał ani żony, ani syna” i zostaną wtrąceni do piekła (*Summarized Sahih Al-Bukhari*, tłum. M.M. Khan, Riyad 1994, s. 837). Wydanie to, zawierające równoległy tekst arabski i angielski, zostało autoryzowane przez władze duchowne i naukowe Uniwersytetu Islamskiego w Arabii Saudyjskiej. Na stronach 1065–1067 jest wyjaśniona doktryna jedności Allaha (*Tauhid*) z zaznaczeniem, że jedynym celem posyłania do ludzi proroków było przekonanie ich o tym, że Allah jest jeden – pojedynczy, jednoosobowy, i nie ma towarzyszy.

(*hamjachadim szimcha*) [recytując słowa] Pan Bóg nasz, Pan jest jeden (*echad*)³⁵. Jak wiemy, naród składa się z wielu pojedynczych osób i stanowi wspólnotę, a zastosowanie do tej wspólnoty słowa *echad* jest w pełni uprawnione.

Na interesujący aspekt trójjedności Boga wskazuje Jacyna-Onyszkiewicz³⁶. Wychodząc z założenia o wszechwiedzy Boga – czyli wiedzy, od której większej nie da się pomyśleć – zwraca uwagę na konieczność obejmowania przez wszechwiedzę wiedzy o relacjach międzypersonalnych. „Pojedyncza” wszechwiedza nie istnieje, ponieważ nie posiada wiedzy o relacjach, czyli nie jest wszechwiedzą.

Podobnie konieczność istnienia Boga jako monotrynitarniej wspólnoty Osób wynika z samej definicji miłości, która musi tutaj znaleźć zastosowanie, gdyż „Bóg jest miłością” (1J 4,8.16). Miłość realizuje się poprzez „odejście od siebie”, „porzucenie «ja»”, „zapomnienie o sobie” – wzajemne oddanie „ja” i „ty” prowadzi do zjednoczenia³⁷. Floreński podkreśla, że metafizyczna natura miłości polega na przewyżczeniu nagiej samotności „Ja = Ja”³⁸. Sztaba uogólnia, że miłość jest zawsze jakimś wzajemnym odniesieniem się osób, „faktem międzypersonalnym”³⁹. Istnienie jednej tylko osoby Boskiej uniemożliwiłoby istnienie kogoś z dwóch Jego atrybutów – taki Bóg nie mógłby znać miłości, a jeśliby poznał miłość dopiero stwarzając inne istoty, nie mógłby być Bogiem suwerennym i niezależnym (zależałby bowiem od osób, które stworzył, bez których nie mógłby doświadczać miłości).

Nawet w akcie stworzenia człowieka opisanym w Biblii można zauważyć wskazówkę, że Bóg jest jednością trzyosobową, a nie pojedynczością. Bóg stworzył człowieka „na swój obraz” (Rdz 1,27) jako mężczyznę i kobietę, co sugeruje, że Bóg nie jest pojedynczą osobą niemającą pojęcia o relacjach międzypersonalnych. Prowadzi to do wniosku, że małżeństwo to komunizm osób „na podobieństwo jedności osób Boskich”⁴⁰.

Wbrew pozorom nawiązaniem do jedności między osobami Trójcy Świętej jest również następny po doksolgii werset rozpatrywanego monotrynitarnego powitania (Ap 1,7): „Oto przychodzi z obłokami i zobaczy go każde oko i ci, którzy go przebili; i uderzą się⁴¹ przez niego wszystkie plemiona ziemi. Tak, Amen”

³⁵ *Sidur szabchej geulim*, Jeruzalem 1995, s. 72.

³⁶ Z. JACYNA-ONYSZKIEWICZ, *Monotrynitarna tajemnica Boga*, Poznań 2008.

³⁷ W. STARNAWSKI, *Filozoficzne podstawy wychowawczego aspektu miłości*, „Roczniki pedagogiczne” (2011), nr 3 (39), s. 7–26.

³⁸ P. FLOREŃSKI, *Filar i podpora prawdy*, Warszawa 2009, s. 76.

³⁹ M. SZTABA, *Miłość społeczna wewnętrzna forma wychowania społecznego*, „Roczniki pedagogiczne” (2011), nr 3 (39), s. 27–42.

⁴⁰ JAN PAWEŁ II, *Mężczyznę i niewiastę stworzył ich. Odkupienie ciała a sakramentalność małżeństwa*, red. T. Styczeń, Lublin 2008, s. 383.

⁴¹ Wyraz *κόπτω* oznacza „ścinać” albo „uderzać”. Często występuje w znaczeniu „optakiwać”, ponieważ gest uderzania się był wykonywany na znak rozpacz, żalu, lamentu itp., w biodro bądź w piersi (np. w Mt 24,30 „biadać będą”).

Z jednej strony wydaje się, że mowa jest o Jezusie, który przychodzi z obłokami, i który został przebity. Jednakże, jak wskazaliśmy wyżej, Bóg jest nieraz utożsamiany z tym, który ma przyjść. Ponadto tekst masorecki Zach 12,10, do którego ewidentnie odwołuje się św. Jan w tym wersecie księgi Objawienia ma nieco inne brzmienie niż to, do którego przyzwyczailiśmy się: „Będą patrzeć na tego, którego przebili, i boleć będą nad nim”. Zarówno *Septuaginta* zawierająca słowa $\pi\rho\acute{o}\varsigma \mu\epsilon$, jak i Kodeks z Aleppo – najstarszy masorecki rękopis Biblii Hebrajskiej (920–930 r.) – potwierdzają starożytność tradycji zapisu, w którym Bóg mówi: „Będą patrzeć na Mnie (יְהוָה), którego przebili”⁴². Jedność Boga Ojca z Synem jest tak niepojęta, że Ojciec w pełni identyfikuje się z przebitym Synem wiszącym na krzyżu.

Zdanie dotyczące przyjścia Chrystusa, pośrednio wskazujący również na Jego Bóstwo, ma doniosłe znaczenie. Jest to bowiem wydarzenie, o którym początek księgi Objawienia zapowiada, że ma nastąpić szybko i że jest blisko (Ap 1,1). Tym, na czym koncentruje się całe Objawienie i na co służy Jezusa mają być przygotowani, jest powtórne przyjście Jezusa Chrystusa⁴³. W świetle monotrynitarnego pozdrowienia jest to naprawdę dobra nowina, przychodzi bowiem ktoś nieskończenie potężny i niepojęty, ale jednocześnie nieskończenie życzliwy i kochający. Natomiast waga tego wydarzenia i jego pewność zostały przypieczętowane dwukrotnym potwierdzeniem greckim i hebrajskim: „Tak. Amen”. Ponownie św. Jan zmusza słuchaczy, by odpowiedzieli swoje „Amen” po usłyszeniu dobrej wiadomości, co do której nie ma wątpliwości, że zostanie wkrótce zrealizowana. To jest „Amen” całego Kościoła, a nie tylko jednego Jana. Do tego podwójnego „Amen” Bóg przykładą również swoją pieczęć.

W tradycji biblijnej bowiem każda wypowiedź Boga, zapisana przez Mojżesza jako niewzruszone wieczne prawo, była autoryzowana słowami „Ja jestem JHWH”⁴⁴. W greckiej *Septuagincie* imię Boga JHWH było oddane jako $\text{Κ}\acute{\upsilon}\rho\iota\omicron\varsigma$ „Pan”, a zwrot „JHWH Bóg” przyjmował postać „Pan Bóg”. Oznacza to, że wypowiedziane słowo dotyczące paruzji, potwierdzone przez Jana i słuchający Kościół, zostaje zatwierdzone przez Najwyższą Władzę jako nieodwołalne postanowienie.

Mocą swojej wielkości Bóg zapewnia, że zapowiedziane wydarzenie na pewno się spełni. Nic na ziemi nie pozostaje bowiem poza Jego kontrolą, ponieważ Jest On wielkim Wszechwładcą. Podkreślając wszechobejmującą władzę Boga Jan używa greckiego słowa $\text{Π}\alpha\nu\tau\omicron\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\omega\rho$, występującego w Nowym Testamencie 10 razy. Oprócz Jana, który nazywa Boga Wszechwładcą w księdze Objawienia 9 razy, nikt z Autorów Nowego Testamentu nie określa Boga w ten sposób – jedyny wyjątek to

⁴² Kodeks z Aleppo w postaci cyfrowej jest dostępny na stronie <http://aleppocodex.org> 15.08.2016).

„Tematyczne studium całego słowa proroczego potwierdza, że Dzień Paruzji stanowi główny punkt każdego widzenia i fundamentalny temat, wokół którego obraca się cała Księga Objawienia” (S. BACCIOCCHI, *Un Esame dei testi biblici e patristici dei primi quattro secoli...*, Roma 1974, s. 99–120).

⁴⁴ Np.: Rdz 28,13; Wj 6,8; Kpł 18,4-6 i in.

cytat ze Starego Testamentu przytoczony przez Pawła w 2 Kor 6,18. Jest to ten sam Bóg, do którego należy „chwała i moc (κράτος)” (Ap 1,6), ale tutaj ta moc, czyli władza, rozciąga się na wszystko (πᾶς).

4. Podsumowanie

Jak widać, pozdrowienie ma ogromną głębię teologiczną, ukazuje życzliwość monotrynitarnego Boga względem człowieka (słuchacza/czytelnika) oraz szczególnie objawia Osobę Jezusa Chrystusa i wyjaśnia Jego dzieło – zbawienie grzeszników i odbudowanie relacji człowieka z Bogiem. Pozdrowienie pochodzi od trzech osób jedyne Boga (patrz Mt 28,19), z miejsca, gdzie znajduje się Boży tron (zob. Ap 4-5). Najwięcej uwagi poświęcono osobie Jezusa Chrystusa, Jego wyjątkowej miłości do człowieka oraz Jego misji, albowiem wraz z Jego pojawieniem się na ziemi rozpoczęło się dzieło odzyskiwania człowieka dla Boga. Przywilej bezpośredniego kontaktu z Bogiem stał się ponownie możliwy. Golgota wypełniła starotestamentowy system kapłański przez doskonałą ofiarę Syna Bożego i rozciągnęła powszechne kapłaństwo (Wj 19,5-6)⁴⁵ na wszystkich wierzących w Chrystusa (1 P 2,5.9; Ap 5,9-10) jedynie dzięki Jego bezwarunkowej miłości (Ap 1,5).

Dla nas, czytelników i słuchaczy Apokalipsy najważniejsza jest jednak nie analiza egzegetyczna poszczególnych wyrazów i zawartych w nich idei. Pisząc prolog do swojej księgi Jan pragnął przedstawić nam Boga bliskiego, kochającego, z utęsknieniem wyczekiwanego. Chciał, byśmy się zachwycili słowami pozdrowienia płynącymi od Najwyższego zasiadającego na tronie, od którego zależą losy całego świata i całej ludzkości, a który darzy nas życzliwością i bezwarunkowo kocha. Groźny i potężny Bóg jawi się jako ktoś miłosierny i łaskawy, którego nie musimy już się lękać, który ogłasza „łaskę i pokój”

I właśnie po takim pozdrowieniu Jan ogłasza dobrą nowinę: ten, którego wyczekujemy, przychodzi z obłokami, i nikt przed Nim nie może się ukryć!

STRESZCZENIE

W artykule zwrócono uwagę na pozdrowienie skierowane do czytelników Apokalipsy św. Jana w wersety 1,4-7. Struktura pozdrowienia sugeruje, że nie jest do pozdrowienie wyartykułowane przez Jana, tylko pochodzące od Boga jawiącego się jako jedność trzech Osób: Ojca, Syna i Ducha Świętego. Najwięcej uwagi pozdrowienie poświęca osobie Jezusa Chrystusa, Jego wyjątkowej miłości do człowieka oraz Jego misji, albowiem wraz z Jego

⁴⁵ Wj 19,6 mówi: „Lecz wy będziecie Mi królestwem kapłanów i ludem świętym” używając zwrotu מְלָכִים וְכֹהֲנִים przetłumaczonego na grecki w LXX jako βασιλείων ιεράτευμα, powtarzanego również w Nowym Testamencie.

pojawieniem się na ziemi rozpoczęło się dzieło odzyskiwania człowieka dla Boga. Monotrynitarnie pozdrowienie wprowadza czytelnika w rzeczywistość rzeczy ostatecznych, która byłaby przerażająca, gdyby nie fakt bezgranicznej miłości i zyczliwości wyrażonej w tymże pozdrowieniu.

Słowa kluczowe: Apokalipsa, objawienie, Trójca, sąd ostateczny.

Monotrinitarian Greeting in the Book of Revelation

ABSTRACT

In the paper, the attention is paid to the greeting directed to the readers of the Revelation in the passage 1:4-7. Its structure suggests that its source is not John who wrote the Book, but the Gog who presents Himself as a unity of three persons: Father, Son and the Holy Spirit. The greeting focused most on Jesus Christ, his exceptional love towards humans and his mission. Along with his appearance on the Earth, the process of bringing people back to God started. Monotrinitarian greeting introduces the reader to the reality of the eschatological future which would have been horrible if not the fact of limitless love and care expressed in the greeting.

Keywords: Book of Revelation, God's revelation, Trinity, the last judgement.

Bibliografia:

- A Compendious Syriac Dictionary*, red. J. PAYNE-SMITH, Winona Lake 1998.
- AUNE D.E., *Jesus, Gospel Tradition and Paul in the Context of Jewish and Greco-Roman Antiquity*, t. 2, Tübingen 2013.
- BACCHIOCCHI S., *Un Esame dei testi biblici e patristici dei primi quattro secoli...* Roma 1974.
- BACON J., *Illustrated Atlas Of Jewish Civilization*, London 2004.
- BRIKS P., *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa³ 2000.
- COLLINS J.J., *The Apocalyptic Imagination: An Introduction to Jewish Apocalyptic Literature*, Grand Rapids³ 2016.
- FLOREŃSKI P., *Filar i podpora prawdy*, Warszawa 2009.
- HARRIS K., *Nelson's Foundational Bible Dictionary with the New King James Version Bible*, Nashville 2004.
- <http://aleppocodex.org> (15.08.2016).
- <http://call.cn.huc.edu> (15.08.2016).

- JACYNA-ONYSZKIEWICZ Z., *Monotrynitarna tajemnica Boga*, Poznań 2008.
- JAN PAWEŁ II, *Mężczyznę i niewiastę stworzył ich. Odkupienie ciała a sakramentalność małżeństwa*, red. T. Styczeń, Lublin 2008.
- KACZMAREK J., *Trynitologia Apokalipsy*. „Warszawskie studia teologiczne” 12:1999 s. 71–84.
- KLINKOWSKI J., *Tło narodzin apokaliptyki*. W: *Pismo święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych: Apokalipsa*, tłum. H. Langkammer, Lublin 2010 s. 7–37.
- Konkordanz zum Hebräischen Alten Testament*, Stuttgart³ 1993.
- KOTECKI D., *Jezus a Bóg Izraela w Apokalipsie św. Jana*. Toruń 2013.
- KOTECKI D., *Kościół w świetle Apokalipsy św. Jana*. Częstochowa 2008.
- LANGKAMMER H., *Apokalipsa św. Jana. Realia archeologiczno-historyczne w wizjach i symbolice*. Wrocław 2010.
- LINKE W., *Księga Ezechiela w Apokalipsie według św. Jana*, „Collectanea Theologica” 77 (2007), nr 4, s. 79–101.
- MARSHALL J.W., *Parables of War: Reading John's Jewish Apocalypse*, Waterloo 2002.
- MOMIGLIANO A., *Essays on Ancient and Modern Judaism*. Chicago – London 1994.
- NAUMOWICZ J., *Pierwsze interpretacje Apokalipsy*. W: *Pierwsze łacińskie komentarze do Apokalipsy: Hipolit, Wiktoryn, Hieronim, Tykoniusz*, red. D. BUDZANOWSKA, W. LINKE, Warszawa 2011 s. 7–49.
- POPOWSKI R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*, Warszawa 1995.
- RUCKI M., *Czy Pan Jezus zniósł prawo odwetu?* „Scriptura Sacra” 17 (2013), s. 47–58.
- RUCKI M., ABDALLA M., JACYNA-ONYSZKIEWICZ Z., *Czy definicja natury Jezusa Chrystusa powinna prowadzić do podziału?*, artykuł po recenzji przyjęto do druku w czasopiśmie „Studia Oecumenica”
- Sidur szaarej tfila*, Jeruzalem – Moskwa 1993.
- Sidur szabchej geulim*, Jeruzalem 1995.
- SORKE I.W., *The Identity and Function of the Seven Spirits in the Book of Revelation*, doktorat, Southwestern Baptist Theological Seminary, Fort Worth 2009.
- Summarized Sahih Al-Bukhari*, tłum. M.M. Khan, Riyad 1994.
- STARNAWSKI W., *Filozoficzne podstawy wychowawczego aspektu miłości*, „Roczniki pedagogiczne” 39 (2011), nr 3, s. 7–26.
- SZTABA M., *Miłość społeczna wewnętrzną formą wychowania społecznego*, „Roczniki pedagogiczne” 39 (2011), nr 3 s. 27–42.
- Тора (Пятикнижие Моисеево) с классическим комментарием Сончино*, перевод: П. Гиль, З. Мешков, Иерусалим 1999.